

МОРАЛНИ ЛИМИТ ВОЈНИХ ДЕЈСТАВА

Мане Наранчић
Војска Србије, Копнена војска

Људска права се убрајају у основне вредности савремене цивилизације, па тако постају предмет опште бриге и међународне одговорности. Њихова заштита има универзални карактер и не може се заштитити искључиво границама суверених права држава. Кроз демократизацију друштва огледа се и поштовање најважнијих људских права, као и степен заштите сваког појединца коме се гарантују сва уставна и законска права у држави.

У току извођења борбених дејстава појам демократије једноставно не постоји и сведен је на најнижи ниво. Државни апарат је институција која у законском оквиру може да ограничи, укине сва демократска права која не важе у ратном стању или да их потпуно маргинализује. Демократија је „слободан избор владе која представља интересе већине и поштује основно право свих људских бића да живе у складу са својим уверењима и основним интересима”.¹ У демократији важи закон већине. Већина може све, али не може две ствари: прво, да стави ван снаге основна и људска права, јер она важе пре државе и, друго држава их не одобрава, она само треба да за њих гарантује и да их штити. Ако пођемо од доктрине хуманитарне интервенције, како је то изложио Хуго Гротуис у 17. веку, као и други рани међународни правници, који су ову доктрину признавали као закониту и тврдили „да једна или више држава употребе силу да би зауставиле злостављања која држава врши према сопственим грађанима, када је такво поступање толико брутално и раширено да вређа савест заједнице народа.”² Наведена доктрина је широко злоупотребљавана у прошлости и то под изговором да се одређена држава окупира или изврши инвазија на неку слабију државу. Сама доктрина је оценила да постоје неке границе слободе коју држава ужива на основу међународног права у понашању према својим грађанима.

Савет безбедности УН је институција где се решава питање кршења људских права, при чему се одобравају принудне мере на основу овлашћења која му даје Глава VII Повеље УН. Ова глава односи се на ситуације сваке „претње миру, нарушавању мира или акта агресије”. У члану 39. Повеље УН, Савет безбедности је преузео такве мере у одлукама која су се односиле на Курде у Ираку, бившу

¹ Touraine Alain, What does democracy mean today, International Social Science Journal, 1991, 268

² Бургентал Томас, *Међународна људска права у сажетом облику*, Београд, COLPI – Институт за уставну и законодавну политику Београдски центар за људска права, 1997, 31

Југославију и Хаити. Формирање Међународног трибунала за бившу Југославију, одлуком Савета безбедности, има за циљ кажњавање оних који су одговорни за злочине против човечности, масовна кршења људских права, геноцид и ратне злочине у ратним сукобима на тим подручјима, како би се у догледно време извршило помирење државе и народа који су учествовали у рату. Уколико постоји бојазан о озбиљном степену кршења људска права у одређеној држави, сматрамо да је хуманитарна интервенција недопустива и није у складу са међународним правом, уколико се изврши без одобрења Савета безбедности УН.

Кључне речи: *морал, моралне норме, људска права, дискриминација, демократија, једнакост, морална вредност, правда, слобода, истина*

Увод

Свака демократија захтева вишепартијски систем. Свако онај који сматра да је једино сопствено мишљење истинито становиште такав не може бити демократа. „Боже, како то да смо ми увек у праву, а да други никада нису у праву”.³ Демократија се увек јавља у једном корелационом односу према правној држави. Уколико је више слободе и људских права таква држава добија епитет правна, јер уважава основне постулате демократије и слободарских традиција сваког народа који се у свакој заједници изузетно много цени и уважава. „Демократија је свакако једно добро вредно хвале, али правна држава је као насушни хлеб, као вода за пиће и као ваздух за дисање, а најбоље у демократији је управо то што је само она подобна да обезбеди правну државу.”⁴ Полазећи од теоријско-сазнајног плурализма не можемо а да се не осврнемо на појам истине. Сматрамо да нико не поседује целовиту и неподељену истину. Заправо, сам плурализам требало би да нас доведе до пуне истине. Откривање истине готово се никада не дешава на неком издвојеном путу већ она изискује одређен кооперативан приступ у сарадњи са више издвојених мишљења који у сучељавању и постављању заснованог чињеничног става доводе нас у сазнајну компоненту истине. Овде се посебно издваја истина која би требало да буде носилац развоја државне власти. Енглески лорд Ектон је изрекао мисао: „Власт квари, али апсолутна власт квари апсолутно”⁵. Кроз сам про-цес формирања идеје власти може се доћи до идеје права која не може бити ништа друго него правда. Знамо да је праведно уједно и истинито, добро, лепо и да представља вредност која се не може извести ни из какве друге вредности, јер „право је она стварност чији је смисао да служи правној вредности, идеји права.”⁶ Човек може пасти у искушење да у правди види само један појавни облик – морално добро. Правда, у ствари, то и јесте, уколико се посматра као људска особина, тј. врлина. У субјективном смислу она се дефинише

³ Наведено према: Ch.Montesquieu, Cahiers, Edition Grasset, 1941, II, 309.

⁴ Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампарија, 1998, 331.

⁵ ФлајнерТомас, *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996, 63.

⁶ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 44.

као духовна настројеност која је усмерена на објективну правду, као рецимо истинитост на истину. Овде је само реч о објективној правди. Она као објекат свог вредновања узима сасвим други предмет, а не онај на који је усмерен морални вредносни суд: морално добар је увек само неки човек, нека људска воља или неки човеков карактер. Праведан у смислу објективне правде може бити само неки однос међу људима. Сам идеал морално доброга представља се у идеалном човеку, док се идеал правде представља у идеалном друштвеном поретку. Правду можемо дефинисати и са неког другог гледишта; са једне стране праведним се могу назвати примена неког закона или поковавање том закону и она се онда назива законитом. Овде у сваком случају није реч о оној праведности која се мери по позитивном праву, него о оној по којој се мери позитивно право. Правда може да се схвати и да представља одређену једнакост. Може се везивати за добра или за људе: праведна је награда она која одговара вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога. Са друге стране, она по својој мерилу може бити апсолутна или релативна једнакост: награда равна раду, али кажњавање неколицине сразмерно њиховој кривици. Аристотелово учење разликује две врсте правде. То су: комутативна правда где постоји једнакост вредности рада, али и казна која погађа једнога исто као и другога и сразмерна правда – једнакост у поступању са различитим лицима, нпр. опорезивање сразмерно својој имућности, дистрибутивна правда – награђивање и кажњавање према заслуги и кривици.⁷ Комутативна правда захтева најмање два лица, док дистрибутивна захтева најмање три лица и важи у односу надређености и подређености. Њихове заједничке вредности појављују се у правди и правичности, јер се ови термини могу дефинисати на један од следећих начина: „правда и правичност нису различите вредности, него различити путеви да се дође до јединствене правне вредности”.⁸

До реализације правде је веома дуг и трновит пут који захтева много упорности и одрицања, како би се човек изборио са свим неприликама које се налазе на том путу, јер „правда је много више од прсте врлине, јер се, да би била ефикасна и оперативна, мора материјализовати кроз законодавство, кроз институције. То је крајњи циљ коме мора да тежи демократско друштво и не може да се сведе на квалитет или начин битисања појединаца.”⁹ Сваки човек, да би успео да се избори са својим унутрашњим бићем и да психички буде што боље припремљен, мора да буде веома јак како би савладао све недаће које стоје на том путу у току реализације правде. Посебно је проблематично што се правда мора оперативно материјализовати кроз институције система, односно кроз законодавство. На правди засновано друштво могуће је само када се прокламована политичка грађанска права избора, контроле власти, опозиције, слободног удруживања, преобразе у право на непосредно одлучивање или да нам укаже да је свака „борба за правду као једнакост уствари није борба за праведну расподелу у оквирима постојећег начина производње, већ за такав облик производње који искључује могућност себичног присвајања друштвеног

⁷ Наведено према: Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 46-47.

⁸ Radbruch Gustav., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973, 48.

⁹ Kamps. Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 23.

богатства”.¹⁰ Један од неопходних услова постизања правде јесте слобода за сва жива бића, јер без слободе нема основних услова развијања било каквог људског удруживања у један организовани систем какав је држава. Људи су између себе тако повезани да могу да одговоре свим изазовима у циљу борбе за опстанак. Сви људи су повезани у један јединствени систем који се зове држава. „Човек не може познати слободу, а да је не поседује: он мора бити слободан да би био слободан. Слобода није једноставно положај (стање) што га он има, него делатност које он прихваћа као самосвестан субјект.”¹¹ Постављамо питање да ли слобода мора бити неограничена или у тој слободи мора постојати неко ограничење које сваки систем собом носи? Сматрамо да уколико слобода човека не угрожава друге људе она мора бити апсолутна и неограничена, али ако угрожава права осталих људи мора се ограничити и ставити у један одређени однос који ће заштитити, пре свега, људска права осталих људи у држави, јер „слобода човечанства састоји се у томе да се не повинује никаквом другом закону доли оном којем сам ум даје своју сагласност.”¹² Зато је толеранција веома значајна, јер је у одређеном односу између слободе, истине и једнакости свих људи. Толеранција се јавља као „ нужно зло што се намеће друштву које не може да угњетава оне који друкчије мисле”.¹³ Она изискује способност комуникације и тиме, пре свега, врлину да се други саслуша, да се другоме може прићи и да се може схватити озбиљно. Поседује високу меру духовне слободе и способности да се за себе образује поуздано мишљење. Нетолерантне људе најчешће узнемирава мишљење других. Они нису у стању да савладају своју комплексност, јер нису отворени за плурализам у друштву. Не желе да своје ставове и мишљења ревидирају, јер имају одређене предрасуде о ставовима других људи. Награда за толеранцију је истинска слобода и независност. Кроз разне токове историје налазимо различите термине и појмове који се односе на начин на који држава може да злоставља и злоупотребљава права својих грађана, при чему им ускраћује елементарне слободе које вређају сваког припадника те заједнице.

Правне ситуације у одбрани земље

При изучавању права прво се мора проучити анализа садржаја права, али следећи се бихевиористичком методом откривамо, пре свега, његов спољашни облик као и чињенице које одликују неку правну ситуацију. Све правне ситуације могу се поделити на три групе:¹⁴ када имамо право, када немамо право, када имамо обавезу да нешто учинимо или не учинимо. Да би ова ситуација постојала, довољно је да радња буде материјално могућа и да субјекат као такав може да је изискује или жели у појединим случајевима. Неостварљиви и немогући предмети воље било ког човека

¹⁰ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, 204.

¹¹ Marcuse Herbert, *Ум и револуција*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1966, 57.

¹² Ласк Емил, *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005, 34.

¹³ Наведено према: Кауфман Артур, *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампарија, 1998, 335.

¹⁴ Наведено према: Кожев Александар, *Нацрт за једну феноменологију права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2012, 27.

стварају једну неподесну правну ситуацију. Међутим, није довољно да један чин буде пожељан и остварљив, па да се онда створи правна ситуација. Постоје услови који стварају правно неутралну ситуацију и не доводе до правног односа. Да би се створила правна ситуација потребно је да се правно неутралној могућности хтења и остварења неке радње додају било право, било правна обавеза да се она учини, било напokon на то да се на њу нема права. Тврдњом да немамо право на неку одређену радњу значи бити правно обавезан да се од ње уздржимо, и обрнуто. Ако немамо право да се уздржимо од неке радње то значи да смо обавезни да је учинимо. Сматрамо да постоји правна ситуација онда и само онда када имамо било право или било обавезу да нешто учинимо или не учинимо. Свакако, право не може да се сведе само на право да се то учини или не учини. Елемент право садржи још један елемент, а то је „обавеза”, јер чим смо обавезни да нешто учинимо, самим тим имамо и право да то учинимо или не учинимо. Из свега тога можемо рећи да правне ситуације нема све док недостаје елемент „имати право да...”, а да такву ситуацију имамо чим је тај елемент присутан. При томе треба посебно разликовати два феномена који немају исту идентичност, а имају суштински правну вредност, и то су „деловање” и „уздржавање од деловања”. Понашање мора бити садржано у правној ситуацији и објективно имати неки учинак. Оно мора да створи или измени нешто у самом том субјекту, али тако да се то може установити споља. Ако се радња одвија онда се ради о позитивној правној ситуацији или је негативна ако изостаје одсуство било каквог деловања. Сматрамо да постоји правна ситуација или правни однос свуда и само тамо где постоји право на неко ефективно понашање или на неку радњу (било позитивну, било негативну).

Остваривањем права посредује се требање и бивство, штавише „право је прикладност требања и бивства”¹⁵ Законодавство врши уједначавање идеје права и будућих могућих животних чињеничних околности. За овакво уједначавање требања и бивства потребан је посредник између законодавног поступка и поступка налажења права, а то је смисао „ratio iuris”. Смисао је методско место повезивања стварности и вредности, при чему доспевамо до типолошког мишљења које представља један од најактуелнијих проблема у правној филозофији. Тип чини средину између општега и посебнога; он је нешто сразмерно конкретно – universal in re. Он има једно чврсто језгро, али нема границе, и разликује се од појма. Ако је појам (као апстрактно општи појам, појам „роде”, појам „класе”) затворен, тип је отворен. Појам зна само за оштро „или-или”, при чему врши раздвајање мишљења. Насупрот томе, тип (појам „поретка”, „појам функције”, „појам смисла”) прилагођава се ономе „више-мање” разнолике стварности, при чему се опште схвата очевидно. Нешто једнократно не може бити типично. Тип постоји само у оквиру онога што је упоредиво и онога што се не може разликовати. Ми не можемо произвољно стварати типове. Тип је пра-ствар у Гетеовом смислу. Сматрамо да је тип оно што је претходно дато сваком законодавцу у стварању права. Законодавац има задатак да опише типове и има изванманеварски простор, нпр. убиство може бити учињено умишљајно или убиство које је изведено на подмукао и опасан начин или из ниских побуда. Самим тим, законодавац не може да пређе преко типа убиства

¹⁵ Kaufmann Arthur, Analogie und „Natur der Sache”. Zugleich ein Beitrag zur Lehre vom Typus, 1982, 18.

као посебног тешког облика убиства с предумишљајем. Некада је немогуће да се тип тачно опише. Опис увек може типу само да се приближи и никада не обухвата све до последњих истанчаности. Питање за Канта, појам или тип је више пута пренаглашено констатацијом да појмови без типова јесу празни, а типови без појмова су слепи. Циљ законодавства је, заправо, потпуно претварање типова у појмове. Овакав циљ је недостижан и зато се код конкретног налажења права стално мора посезати за типовима које је закон имао на уму. Позитивно право је скуп свих правних правила, односно правила која одређују понашање трећег који интервенише приликом датих интеракција међу физичким и правним лицима. Ова интервенција има за циљ да утврди усклађеност интеракција са извесним идеалом правде. До ове интервенције не мора доћи уколико стране изврше договорени споразум, а уколико он изостане до интервенције може доћи спонтано или на захтев једне стране у интеракцији. Правна правила су усклађена и у потпуној сагласности са идеалом правде. У различитом временском периоду може се десити да су она противуречна. То значи да у једном правном поретку важи систем правних правила, а да у другом правном поретку важи други систем правних правила који представља позитивно право и који се разликује од претходног.

Сматрамо да систем правних норми мора да има еквивалентан и једнак приступ према сваком правном поретку, јер најчешће долазе до изражаја праве вредности који поредак жели да промовише, а то су: слобода, доброта, праведност, једнакост, толеранција за све људе у друштву. Значајно је напоменути да само слободни људи могу да развијају све остале вредности које су најважније у свим историјским епохама на којима се темељи свака правна власт у држави. Постоје одређене аномалије уколико се деси ситуација да једно правило буде дефинисано у Законику, а да никада не буде примењено, јер интеракције које оно уређује никако да наступе или пак интеракција може да наступи од трећег лица без унапред предвиђеног правила. Када говоримо о интервенцији трећег лица која је неизбежна морамо имати у виду да она мора бити усклађена са правним правилима, и да се субјекти интеракције не могу супротставити. Постоји могућност да интеракција не буде неизбежна већ само могућа, ако извршење пресуде зависи од пристанка странака које учествују у поступку. Сам појам права служи регулисању заједничког живота људи ради остварења правде. Право има ону вредност уколико има смисао да служи правној вредности и састоји се од укупности правних прописа или норми.

Појам морала у војним дејствима

Многи теоретичари су појам морала различито дефинисали. Међутим, постоје неке заједничке карактеристике које дају одређени смисао појму, настанку и развоју морала.

Морал представља „облик људске праксе, облик делатног, практичног одношења човека према свету, према другим људима и према самом себи.”¹⁶ Разликује се од других облика праксе и вредносног процењивања, пре свега у погледу објекта моралне праксе и објекту моралне оцене, при чему може да „активно човека обли-

¹⁶ Павичевић Вуко., *Основи етике*, Бигз, друго проширено издање, 1974, 11.

кује и оцењује како себе и других људи као добрих и злих.¹⁷ Сматрамо да морал увек носи неку вредност која у сваком човеку буди унутрашњи немир и могућност да се одлучује између добра, са једне стране, или зла, са друге стране. Његова вредност је у томе што се прихватањем добра као највеће вредности човек увелико дистанцира од свих недаћа које намеће живот и тиме доказује да је, пре свега, једно свесно и креативно биће према свету, другим људима и према самом себи. Морал се најбоље испољава у току животних активности у непосредном контакту са другим људима, јер сам за себе представља „један од облика испољавања људског живота и може се разумети само у оквиру целине животних манифестација”.¹⁸

Са становишта особености моралне праксе њен објекат је сам човек, док је, рецимо, у радно-производној пракси објекат сама природа, односно сами природни објекти. Ова два облика су у одређеној узајамној корелацији и различитости саме људске праксе, јер човек не би могао ништа да мења а да не обликује своју властиту природу и систем моралних врлина, уколико не би мењао и спољашњу природу и, обрнуто, са променом природе мења се и сам човек. Сваки човек носи неке врлине које временом испољава. У зависности од ове манифестације можемо да сагледамо које моралне и етичке вредности собом носи. У овом случају може се рећи да „морал или етика није ништа друго до скуп врлина или размишљање о њима: низ квалитета које морају поседовати људска бића како би заиста постојала и како би могла да формирају друштво које је исто човечно.”¹⁹

Морал представља одређену праксу исправног понашања. За разлику од морала, етика се дефинише као одређена теорија исправног понашања, скуп правила и критеријума којима се одређује које је понашање добро, а које лоше, како за себе, тако и за заједницу. Посебан осврт је на систему норми и дужности који се испољавају у облику савести, при чему „морал као посебна сфера друштвене свести постоји у облику система норми дужности и врлина који имају опште важење у датом друштву, којима који се испољава у облику савести. Савест представља систем важећих норми којима се одређује шта је добро, а шта зло за појединца, другог човека, дато друштво и људски род.”²⁰ Код моралне свести појединци почивају на одређеној аутономији и то, пре свега, свести о личној и властитој одговорности за своје поступке, као и према односу према другим људима, као и према друштву у целини. „Морална свест је свест о ономе што човек треба да чини да би био човек. Ово 'треба да' има два често супротстављена садржаја: један који проистиче из прихватања постојећег система друштвених норми и други који је усмерен на властито трагање за условима и садржајима живота”.²¹ Из ове корелације проистиче један узајамни однос који називамо поштовање другог. Кант истиче да човек није само средство другог човека, већ и циљ. Он проналази бит морала у свести о дужности, а сама дужност је облик поштовања моралног закона. У самој основи моралне свести је свест о властитим дужностима као услову делања. У моралу као друштвено важећем систему дужности и врлина постоји стални сукоб који се одвија на релацијама између друштвене присиле и личне савести.

¹⁷ Ibid., 12.

¹⁸ Животић. Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, 189.

¹⁹ Kamps Victoria, *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 13.

²⁰ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, 187.

²¹ Животић Миладин, *Аксиологија*, Загреб, 1986, 189.

На основу испитивања моралних свести кроз проучавање етичких теорија може се доћи до закључка о основном смислу моралности преко норми највишег добра. Етика највишег добра одређује бит морала као тежњу за срећом (еудајмонизам), као делање усмерено ка усаглашавању личних интереса са општим (утилитаризам), као свест о дужности (Кантова етика), као усавршавање личности (перфекционизам). Сва противуречја етике највишег добра решава деонтолошка етика. Она се заснива на становишту да је највиши принцип моралног живота „праведност” и „промишљена рационалност”. Ова рационалност није заснована ни на рачуну интереса, ни на врлини или дужности, или тежњи за срећом, већ „на увиду у рационалне основе доброг живота”.²² У овој етици се тачно истиче да се праведност моралних норми може мерити не моралним већ рационалним мерилима. Код моралних норми човек као морални субјект поседује слободу избора. Морална свест регулише понашање свих група и појединаца према мерилима добра и зла, врлине и порока. Морално понашање је, у ствари, једно практично понашање које садржи и субјективну и објективну компоненту. Вредности су у основи морала и представљају нешто пожељно или вредно за одређену друштвену групу, а што се током времена показало као такво. Савест као морална самооцена заправо је објективно огледало сваког субјекта. Типови морала су: породични – специфичне моралне вредности за сваку породицу, традиционални – настају током дугог периода, утилитарни – где се у први план истиче стицање, нормирани – где се у први план истиче ауторитет прописа и реформистички који се формира у складу са новим друштвеним тековинама.²³ Реч морал се у једном значењу може употребити у вредносно-неутралном смислу, при чему означавамо особености начина понашања појединца, неке групе, неке заједнице без обзира на то да ли је реч о понашању добром или рђавом, позитивном или негативном. У сваком случају, овде је реч о моралном лику човека, при чему се мисли на понашање уопште. У другом значењу одређује се у супротности са неморалом, тј. за ознаку самих позитивних, добрих особина. Вредност морала најчешће исказујемо као одређени образац који је уочљив и лако се манифестује, а то се, пре свега, односи на морални суд. Сви се ми данас упуштамо о одређену оцену говорећи шта је добро а шта зло, јер знамо да „морални суд представља неки поступак, држање, понашање или карактер неког човека или нас самих који такав суд изричемо и о себи као и о властитој личности.”²⁴ Да би се неки поступак оценио као морално добар или лош потребно је одредити одређене критеријуме или мерила по којима ће се доносити суд. Ови критеријуми или мерила испољавају се у облику норми или правила која представљају облике начина понашања којих се свако треба држати. (пример: одржати реч коју смо дали пријатељу).

Моралне оцене – добро и зло јављају се само у људском друштву, при чему дефиницију моралног човека представља сам човек који својим поступцима даје позитиван смер одржавања заједничких услова егзистенције, и своја знања користи тако да унапређује заједничка добра. У појмовном одређењу норме и обавезе нужно се претпоставља, као и основа појма вредности. У социолошко-формалистичком начину

²² Rawls John, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1971, 423.

²³ Kamps Victoria, *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 15.

²⁴ Павичевић Вуко, *Основи етике*, Бигз 1974, друго проширено издање, 9.

дефинисања морала теоретичари покушавају да прикажу појам заснивања морално-друштвених норми као обавезних, при чему је довољна чињеница да су прописане од стране друштва. У овом смислу прописивати нешто има смисла уколико се извршавањем овог прописа остварује нека вредност или сврха која се сматра и оцењује као вредна. Уколико се прописује нешто што је безвредно у овом случају губи смисао јер је бесмислено. Ако повежемо појам позитивно вредног то се рефлектује и претпоставља и постојање супротних вредности или вредносно негативно. Свака вредносна особина има супротну особину (на пример: лепо–ружно, искрено–неискрено). Међутим, шта је супротно од браон боје? Знамо да ниједна боја није супротна браон боји, али ако довођењем у везу неку боју са тим шта човек жели да уради и постигне, дошли бисмо до тога да се запитамо да ли је делатна радња корисна или штетна, добра или лоша. Битна особина вредности је и њихова хијерархијска постављеност. Лична срећа има несумњиву вредност, али уколико је подредимо добру заједници и слободи домовине она још више добија на значају, јер некада се не могу непосредно остварити.

У моралне категорије се убрајају: морални суд, поступак, карактер, савест, обавеза, правило, вредност и хијерархија вредности. У оквиру наведених категорија можемо извршити поделу на две основне групе испољавања морала. То су: субјективна страна (осећај обавезности, дужности) и објективна страна, где појединац доживљава и осећа да вредност и важење не зависи само од индивидуалног признавања или непризнавања (добро–зло, треба–не треба, исправно–неисправно), при чему можемо рећи да основа морала није религија већ хуманизам, тј. схватање о човеку и његовој природи. Добро у људски живот није унео неко споља, већ се оно као могућност налази у самој људској природи. Човек је биће у коме се стално води борба између добра и зла.²⁵ Сматрамо да сваки човек поседује одређене карактеристике које га издвајају од свих осталих бића. Као прво, сваки човек има генетску склоност ка слободи и тежи да прошири оквире својих могућности, а сазнајући их врши избор међу њима на основу сопственог критеријума. У овом случају примењује се аутономност, за разлику од хетерономности где се врши избор на основу неког критеријума који је наметнут споља и самим тим свака слобода повлачи за собом одређену одговорност. Што је човек слободнији има могућност да бира између разних могућности свог деловања и у којој је одлучио шта да чини; у тој мери је и одговоран за своје поступке. Из страха од одговорности многи се одричу слободе, јер, као прво, појединцима је много лакше да буду послушници и извршиоци и да на тај начин пребацују сву одговорност на онога који је наређивао шта да чине. Обе ове склоности налазе се у генетској структури људског бића. Једна води добру, јер само слободна и одговорна личност може бити морално биће, док друга води злу: онај који није одговоран за своје поступке у стању је да прекрши сваку норму моралног понашања под изговором да је само извршавао наређење. Друго, у сваком човеку присутне су латентне диспозиције за разне стваралачке делатности. Стваралаштво омогућава лични развој, задовољава разноврсне потребе и не наноси никакву штету. Оно је, дакле, изразито добро, али у човеку постоје и сасвим супротне тенденције ка разарању и рушењу, тј. у најбољем случају ка нераду и ленчарењу. Бекство од рада неми-

²⁵ Марковић Михајло, *Етика и политика*, Бигз, Београд, 1994, 18.

новно води у неморал, као што су: губљење самопоштовања, паразитизам, искоришћавање других људи за неке своје ситносопственичке интересе. Треће, део људске природе тежи ка друштвености. На примеру детета можемо видети да оно, иако припада људској врсти, постаје људско биће тек у друштву. У заједници оно научи језик, обичаје, моралне норме. Захваљујући језику оно учи најбитније елементе целокупног човечанства, као и на основу искуства. Појединац тежи да живи у заједници, идентификује се са њом и залаже се да буде признат од те заједнице и, четврто, човек се рађа са способношћу за рационално, појмовно мишљење.

Након изученог језика и елементарне логике у пракси човек своја стечена знања примењује у пракси и даје једну нову вредност. Све ове способности се једном речју називају разум, а ако се развију у још већу способност онда је то ум. Особине ума карактерише синтетичност (мишљење о целини на основу знања о деловима) и критичност (откривање унутрашњих ограничености у стварима, бићима, заједницама, са становишта одређених вредносних начела). Захваљујући уму човек је у стању да уочи ограничености морала у једном друштву и да открије начине превазилажења ових ограничености, при чему „човек, остварујући себе, а то је онда када испуњава своју дужност у козмосу, остварује заправо оно што је човјечанство називало богом.“²⁶

Сматра се да колико су људи рационална, толико су и ирационална бића. Највећи део мотива за њихову делатност потиче из сећања, страсти, амбиције за личном афирмацијом. Емоције и страсти контролисане су разумом. У Фројдовом делу „Его и Ид“ из 1923. године користи се терминологија где је его резултат уравнотежења несвесног, ирационалног, и да и друштвене свести, супер-ега или, другим речима, у рационалном понашању принцип задовољства бива усклађен са принципом реалности. Поставља се питање да ли се човек увек придржава свих вредности морала и притом успева да се рационално понаша у реалности, при чему „на досадашњем нивоу развоја филозофије и друштвене науке, морал се може извести из хуманизма, из модерне идеје људске природе“.²⁷ Ми сматрамо да идеја хуманизма није супротстављена природном закону, као и да са развојем људске природе морал човека постаје све присутнији у свакодневном животу и „као што природно право није појмовно ван система природних закона, тако једини начин да се схвати шта значи морал јесте да се доведе у везу са моралним законима, иако никада није јасно који је њихов статус, као што уосталом није никада било јасно који је статус природних закона.“²⁸ У овај статус сублимирају се сва „морална права“ која се лакше разумеју када се доведу у везу са појмом „морална обавеза“. Постоји старо тумачење које инсистира на томе да се не могу давати права без одговарајућих обавеза, али да се обавезе могу давати захваљујући постављеном нормативном систему вредности. Може се захтевати да једној моралној обавези одговара једно легално право, јер јој може одговорати само једно морално право. На пример, ако ја имам неко морално право у односу на некога, то значи да постоји неко други ко има моралну обавезу према мени, што значи да потврда једног права повлачи за собом потврду једне дужности и обрнуто. Ова тема може се посматрати

²⁶ Scheler Max, Положај човјека у козмосу, Човјек и повијест, Веселин Маслеша-Светлост, Сарајево, 1987, 182.

²⁷ Марковић Михајло, *Етика и политика*, Бигз, Београд, 1994, 21.

²⁸ Bobio Norberto, *Доба права, дванаест есеја о људским правима*, Службени гласник, 2008, 14.

и са друге тачке гледишта ако узмемо права будућих генерација у односу на нас. Потомци имају права у односу на нас зато што ми имамо обавезу према њима, али може да се посматра и обрнуто. Морални понос је увек повезан са оним што човек избори од самога себе, у субјективном смислу повезан је са оним што човек избори од неког другог и „моје право је у основи право да извршим своју моралну обавезу и зато је, обрнуто, моја обавеза да чувам своје право”.²⁹ У своје праву човек се бори за своју обавезу, пре свега за своју моралну личност. Идеалан тип борбе за право где човек у облику свог интереса штити своју моралну вредност развија се у две крајности: прво, може се издићи на степен чисте борбе за моралну личност; друго, може се спустити на степен голе борбе за интерес, без икакве моралне позадине, па чак и до пуне борбе за премоћ, лишене било каквог интереса. Право је могућност морала али зато и могућност неморала. Право може само да омогући морал, а не и да га изнуди, јер морално дело може да буде само дело слободe, али пошто право може да омогући само морал свакако може да омогући у овом случају и неморал јер се „однос између морала и права појављује се као однос богат напетостима.”³⁰

Карактеристике моралних вредности у рату

Моралне вредности представљају етичке принципе којима би требало да се воде сви појединци у друштву, јер их сматрају исправним и важним. Најчешће се односе на поштење, слободу, самоконтролу, поштовање према животу, праштање. Ове моралне вредности утичу на све поступке код људи, на приоритете, као и на односе према другим људима. Иако су ове вредности веома важне, сви људи их не доживљавају подједнако и не цене их сви исто. Сви људе не могу да размишљају на истоветан начин. Постоје размишљања која говоре у смислу: „Ради оно што мислиш да је добро, и послушај своје срце”. Да ли је ово правилан начин размишљања? Ми сматрамо да не треба слепо веровати свом срцу цитирајући Библију где се каже: „Ко се узда у срце своје, безуман је, а ко поступа мудро, избавиће се.”³¹ Срца сваког појединца морају бити усмерена у правцу правих вредности, како би из тих вредности извукли „добро” као највећу вредност и самим тим показали да „моралан човек о свему правилно суди, и у појединачном случају оно што се њему чини добро, то уистину и јесте добро.”³² Међу моралним вредностима најважнији су: љубав, идеал, врлина, добро, великодушност, поштење, морална одговорност, срећа, морални дуг, савест, слобода. Љубав је сигурно најважнија морална вредност. Свим људима је потребна љубав како би могли да буду испуњени животом и били потпуно срећни. Срећа и љубав су две категорије које се међусобно допуњују и условљени су једна наспрам друге. Права љубав је она иза које стоје принципи, при чему се не ради искључиво о физичкој привлачности. Таква љубав подстиче да се увек помогне човеку у невољи и да не размишљамо увек у правцу „коју корист имам од тога”. Љубав се

²⁹ Radbruch Gustav, *Филозофија права*, 63.

³⁰ Radbruch Gustav, *Филозофија права*, 64.

³¹ Библија, *Хебрејски део светог писма*, *Свето писмо – превод, нови свет*, Пословице(28:26).

³² Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 39.

не радује неправди, не памти зло, већ се радује истини. Љубав има свог подмуклог непријатеља, а то је материјализам. Постоји једно усађено веровање код људи да су материјална удобност и задовољство најважније ствари у животу. Управо то материјално богатство је разлог великог броја несрећа које се појављују у животима људи. Породица је један од најважнијих стубова за чврст ослонац сваког човека. Одговорност према деци и правилан однос у породици доприноси стабилној заједници која ће у свакој ситуацији пружити преко потребну подршку у најкритичнијем периоду живота сваког човека.

Идеал (грч. *eidōs*) јесте узор, циљ, сврха, смисао и представља човеков регулатив опстанка, живота хтења и делања. Он представља максимално савршенство као највиши циљ којем треба тежити, а остварује се владањем и делањем. Истински и стварни идеали су они који се непосредно остварују и потврђују у садашњости и којима је ношено свако конкретно делање човека. Појам идеала се први пут појављује у хришћанском моралу као резултат спознаје неслагласности између достојанства човека и његових реалних услова живота. Одређен је односом између облика земаљског човека и лика Исуса Христа. У хришћанском моралу за квалитет идеала се поставља лик мученика или аскете. Идеал је виши образац морала личности. Ако организацију чине конкретни људи потребно је да се дефинише лични морални идеал човека који није ништа друго до стремљење ка срећи и задовољству животом. Аспекти личног идеала су: чулно-емоционални, схватање циља и смисла живота, мотиви делатности, као и односи према другим људима у окружењу. Садржина идеала одређена је организационо-социјалном средином. Формирање идеала представља процес претварања средине која човека окружује у његов унутрашњи свет. У основе идеала свакако спадају позитивни примери, узорци, циљеви организације, као и индивидуални морални програм. Основне функције идеала су: одређивање циља моралне делатности човека, побуђивање човека на моралне поступке и одређивање моралног облика човека.³³

Организацију и управљање обележава смена идеала. Током времена човек мења свој садржај променом услова рада и посредством организације, тј. долази до корекције идеала. Ова корекција значи укључивање у идеал нових моралних оријентација. Представе о квалитетима се мењају у зависности од објективних услова и субјективних претпоставки људи. До смене идеала долази у условима појачаних противуречности, конфликта између организације и личности, организације и групе, као и групе и личности. Она је праћена моралним конфликтом запослених, како по вертикалној, тако и по хоризонталној хијерархији. Ови конфликти, као вид противуречности јесу резултат неподударња организационих и индивидуалних циљева, моралних оцена и садржаја мотива. Елементи конфликта у организацији су: морални карактер личности, могућности избора понашања, као и могућности избора средстава и путева решења.

Врлине (грч. *arete* – извршеност) укључују и значење као што су снага, храброст, одважност. Можемо их класификовати на: кардиналне (врлине Античке Грчке) – умереност, храброст, мудрост, праведност, теолошке (хришћанске врлине) – вера, нада, љубав, интелектуалне (мудрост, наука, уметност) и моралне (праведност, умере-

³³ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 32.

ност). Платон је поделио врлине на: мудрост, храброст, умереност, и праведност, а Аристотел на: интелектуалне (теоријски живот) и етичке (практичан живот). Он је тврдио да је за постизање етичких врлина потребно неговати навике које ће омогућити правилан избор између крајности у понашању, јер „врлина је одабирачка наклоност воље која се држи средине у односу на нас, разумом одређене, и то одређене тако како би то урадио разуман човек. У ствари то је средина између два рђава смера: претеривања и заостајања за мером”.³⁴ Ми сматрамо да су врлине разумом одређене и да се временом могу надограђивати и стварати у току развоја личности човека. Да би врлина опстала у дужем периоду потребно је да има свој смисао и намену, при чему сама „врлина је оно што нешто мора садржати да би добро функционисало и на задовољавајући начин испунило сврху која му је намењена.”³⁵ Викторија Кампс у свом делу „Јавне врлине” врлине назива јавним, а не приватним и за то има два јака разлога: први, зато што је морал јаван а не приватан, при чему морал представља подручје делања и одлука које има последице по заједницу или које су од заједничког интереса. Делање које можемо назвати колективном срећом, што није исто као и појединачна срећа. Друго, друштва поседују лицемерни морализам, са јасном тенденцијом да се заборави на јавни морал у корист приватног. Добро (грч. *agathon*) представља врховни смисао живота у етичком одређењу, док је у пословној етици врховни смисао вредновање људског делања. Добро се дели на: инструментално (своју вредност добијају тако што чине могућим друга добра) и вредносно (оне ствари које су добре саме по себи).³⁶ Филозофи су различито тумачили највише добро. За Платона је врховно добро трансцендентални принцип који делује на свет, Аристотел сматра да је то срећа (еудаимонија), Епикур да је то задовољство, Томас Мор изједначава *summum bonum* са највећом количином задовољства, Перс сматра да логика, естетика и етика заједно производе највише добро, Р.Б. Пери схвата највише добро као најобухватнији скуп вредности, а К.И. Луис подразумева добар живот који нам открива морално когнитивно и естетско вредносно искуство. „Срећа као крајњи циљ свих људских делатности је нешто савршено и потпуно довољно само по себи.”³⁷

Закључак

Са аспекта организације и функционисања међународне заједнице и њених институција, човек као појединац постаје све више важан субјект утицаја, а људска права тежишни објект заштите у међународном друштву. И поред придавања оваквог значаја у заштити људских права, као и све веће демократизације држава у свету, савремену цивилизацију и даље карактеришу појаве масовног кршења људских права, често праћене окрутним злочинима против човечности. Иако је после хладног рата смањена опасност од међудржавних сукоба већих размера, у први план избијају ратови (верски – унутардржавни и регионални) који такође изазивају

³⁴ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 40.

³⁵ Kamps Victoria, *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007, 33.

³⁶ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 37.

³⁷ Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970, 14.

огромне патње и страдање људи. Управо тај унутрашњи конфликт у једној држави, у којем сама власт такве државе врши масовно кршење људских права, представља најтежи изазов за организовану и правно засновану интервенцију међународне заједнице ради заштите људских права. У овим изузетним приликама међународна заједница позива владе чланица УН да помогну и интервенишу у спречавању људске патње, пружању помоћи при појави избеглица или ублажавању одређене унутрашње кризе у једној држави. Делотворност овакве хуманитарне интервенције остварује се искључиво употребом силе. Свака држава мора да гарантује за људска права и то не само на основу донетих закона већ и из саме природе државе која организује заједнички живот свих грађана у замену за сигурност и благостање који су им потребни у остваривању људских права.

Одговорност државе у области људских права има своје конкретне облике и то као обавезу државе да поштује људска права и да их не руши, како својим активностима, тако и законима. Држава мора да обезбеди појединцу поштовање свих људских права, посебно при обраћању судовима, где мора да има право на правично суђење. Такође, сви појединци треба да имају једнак третман у држави. У остварењу људских права држава мора да предузима активне мере ради исправљања повреда које су наступиле њеним немарним односом, као и немарним односом њених институција. Право на живот не подразумева да њени органи самовољно лишавају људе живота, јер држава мора да предузима низ мера да би свим људима омогућила да могу да уживају у гарантованим људским правима и слободама. Приликом стварања услова за уживања људских права држава мора да створи и услове за културу људских права. То подразумева понашање сваког појединца које треба да буде толерантно према свима у друштву, ради остваривања пуне сарадње и слободе личности, без презира и мржње према другим људима.

Моралне вредности су врло важне у самом настанку људских права. Оне су историјски обележене и без њиховог разумевања не можемо на правилан начин схватити сам појам људских права. Ове вредности подразумевају константност у протоку времена, али то не значи да оне нису променљиве категорије и да, ако су важиле у једном времену сигурно ће важити и у другом времену. Веома је важно природно право које је дато сваком човеку и које је садржано у самој структури људског постојања. Без постављања одређених сублимата и остварења основних услова нема напретка у развоју личности сваког човека. Моралност извире из психичког доживљаја и схватања природе људског друштва. Наслеђеност моралних компонената показује се у току целовитог развоја личности. Највећа вредност човека јесте морално добро које достиже сам врх уживања и задовољства учињеним у животу. То унутрашње задовољство је осећај који се тешко објаснити и дефинисати, а представља највеће достигнуће које сваког човека одваја у развоју личности. За људе који су достигли овај ниво нема препрека ни потешкоћа са којима не могу да се изборе у најразличитијим ситуацијама које намеће живот. Срећа је веома важна при постављању и остваривању циљева људи који живе у заједници. Огроман значај ове теме повезан је са два највећа проблема нашег времена, а то су демократија и мир. Признавање и заштита људских права у основи су у доношењу демократског устава, који би једнако третирао све грађане без обзира на расу, пол и верску припадност.

Мир је најважнији услов за заштиту људских права у појединим државама, као и у међународном систему. Идеал вечног мира може се достићи једино прогресив-

ном демократизацијом међународног система, а та демократизација не може се одвојити од постепене и ефективније заштите људских права изнад нивоа појединачних држава. Без признатих и ефективно заштићених људских права нема демократије, а без демократије нема минималних услова за мирно решавање сукоба који избијају између појединаца, група и држава. Увек је актуелан политички однос који представља комбинацију моћи и слободе. Што је већа моћ једног од ова два елемента, мања је слобода другог и обрнуто. Борба за права је имала за противника прво верску, затим политичку и, на крају, економску моћ.

На данашњем степену технолошког и индустријског развоја веома важну компоненту чине наука и знање. Она држава која има превласт у овим категоријама веома лако може да влада другим државама и људима. Са технолошким напретком постоји перманентна опасност која прети животу, слободи и безбедности свих људи. Упоредо са технолошким развојем појављују се нека „нова“ права, као нпр. „право на живот у незагађеној средини“, од којег су кренули и еколошки покрети који су својим настанком уздрмали политички живот унутар многих држава. Право на приватност даје могућност властима да региструју све податке који се тичу живота једне особе и да тим чином успоставе и надзиру све поступке, а да та особа уопште није свесна шта се заправо ради у циљу потпуног праћења и контроле сваке приватности.

Високотехнолошки криминал најчешће се испољава кроз крађу идентитета, посебно по друштвеним мрежама, где је могућност злоупотребе највећа. Преображај света који доживљавамо последњих година, због кризе владајућих система, изазивају осећај убрзавања времена и стварање утиска да се налазимо пред светском катастрофом. Док год се код људи јавља идеал људских права можемо се надати бољем сутра и планирати и стварати бољу будућност. Сигурно је да она неће брзо доћи, али постоји нада и веровање да људи који управљају светом схвате значај владавине људских права и, уколико разум буде управљао светом, за све људе ће постојати светла будућност, и то пре свега уколико постоји добра воља међу њима. Ако не постоји минимум вере у победу битка ће бити унапред изгубљена. Само са вером у поштовање људских права и толеранције код сваког човека као припадника групе, заједнице и државе можемо у овој бици изаћи као победник и успоставити један савршени систем заштите свих људи, без обзира на расу, пол и националну припадност.

Литература

- [1] Аристотел, *Никомахова етика*, Култура, Београд, 1970.
- [2] Бери. Н., *Увод у модерну политичку теорију*, Београд, 2007.
- [3] Бургентал. Т., *Међународна људска права у сажетом облику*, Београд, COLPI – Институт за уставну и законодавну политику Београдски центар за људска права, 1997.
- [4] Бобио. Н., *Доба права*, Дванаест есеја о људским правима, Службени гласник, 2008.
- [5] Vidal. M., *L'etica christiana*, Edizioni Borla, Roma, 1992.
- [6] Димитријевић, В., Пауновић, М., Ђерић, В., *Људска права – уџбеник*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [7] Deborah. R. L., *Ethics in practice*, Oxford University press, Oxford, 2000,
- [8] Игњатијевић, М., *Људска права као политика и идолопоклонство*, Београд, 2006.
- [9] Kamps, Viktorija., *Јавне врлине*, ИП Филип Вишњић, 2007.

- [10] Ласк, Е., *Филозофија права и краћи списи*, Београд, 2005.
- [11] Канторовић, Х., *Борба за правну науку*, Београд, 2006.
- [12] Колер, П., *Право, морал и врлина*, Анали Правног факултета у Београду, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, бр. 2, 2005.
- [13] Келзен, Х., *Чиста теорија права*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2000.
- [14] Келзен, Х., *Општа теорија права и државе*, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1951.
- [15] Мабот, Д.Ј., *Увод у етику*, Нолит, Београд, 1981.
- [16] Марковић, М., *Етика и политика*, Бигз, Београд, 1994.
- [17] Обрадовић, К., *Почетница за људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 1997.
- [18] Павићевић, В., *Основи етике*, БИГЗ, Београд, 1974.
- [19] Павићевић, В., *Однос врједности и стварности у немачкој идеалистичкој аксиологији*, Култура, Београд, 1958.
- [20] Раз, Џ., *Етика у јавном домену*, ЦИД, Подгорица, 2005.
- [21] Radbruch, G., *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1973.
- [22] Рудић, М., *Људска права – приручник за наставнике*, Београдски центар за људска права, Београд, 2001.
- [23] Сартори, Ђ., *Демократија шта је то?*, Подгорица, 2001.
- [24] Сингер, П., *Увод у етику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2004.
- [25] Сингер, П., *Практична етика*, СИГНАТУРЕ, Београд, 2000.
- [26] Трајковић, М., *Морални релативизам у англо-америчкој јуриспруденцији*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Ниш, 2007.
- [27] Трајковић, М., *Моралност правног система као основа савремене правне државе*, Правни живот, бр. 12, Београд, 2007.
- [28] Трајковић, М., *Морал у беспућу политике*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 2, Нови Сад, 2010.
- [29] Фулер, Л., *Моралност права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2001.
- [30] Флајнер, Т., *Људска права и људско достојанство*, Гутенбергова галаксија, 1996.
- [31] Животић, М., *Аксиологија*, Загреб, 1986.
- [32] Зборник радова-остваривање економских и социјалних права, Београдски центар за људска права, Београд, 1999.
- [33] Hardie, W.F.R., *Aristotel's Ethical Theory*, Oxford University Press, Oxford, 1980.
- [34] Sheler, M., *Положај човјека у козмосу*, Човјек и повијест, Веселин Маслеша-Светлост, Сарајево, 1987.
- [35] Димитријевић, В., *Неизвесност људских права на путу од самовлашћа ка демократији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1993.
- [36] Врачар, С., *Структуралност филозофије права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1995.
- [37] Кауфман, А., *Право и разумевање права*, Гутенбергова галаксија, Ваљевска штампа-рија, 1998.
- [38] Кожев, А., *Нацрт за једну феноменологију права*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2012.

Попис остале истраживачке грађе:

- [1] Аристотел., *Метафизика*, Култура, Београд, 1971.
- [2] Баковљев. М., *Основи педагогије*, Сомбор, Учитељски факултет, 1998.
- [3] Бабић. Ј., *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд, 2005.
- [4] Будон. Р., *Иморализам*, ЦИД, Подгорица, 2007.
- [5] Бранковић. Д., Илић, М. *Основи педагогије*, друго, допунско издање, Бања Лука, Со-
mesgrafika, 2003.
- [6] Buergenthal., „The Effect of the European Convention on Human Rights on the Internal
Law of Member States, Int'l; Comp. L.Q. Supp.Publ. No. 11, 79, 94 ,1965.
- [7] Weale. A., „*Toleration, individual differences, and respect for persons*”, u Dzon Horton i Sjuzan
Mendus (or. John Horton, Susan Mendus), „*Aspects of Toleration*”, izdanje Methuen, London, 1985.
- [8] Drzemczewski. A., *The European Human Right Convention in Domestic Law: A
Comparative Study* 226, 1983.
- [9] Explanatory Reports on the Second to Fifth Protocols to the European Convention for the
Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Doc.H(171) 11, на 3-18 (1971);
Robertson ; Merrills, supra, на 315
- [10] Jodl .F., *Istorija etike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
- [11] Кант. Е., *Критика чистог ума*, издање БИГЗ, Београд, 1932.
- [12] Кант. Е., *Критика практичног ума*, I издање Напријед, Загреб, II издање БИГЗ, Бео-
град, 1974.
- [13] Кант. Е., *Метафизика чудоређа*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1967.
- [14] Круљ., Качапор., Кулић., *Педагогија*, Београд, Свет књиге, 2001.
- [15] Либерт. А., *Идеја моралног*, Досије, Београд, 2006.
- [16] Грандић. Р., *Основи педагогије*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2001.
- [17] Грандић. Р., *Увод у педагогију*, приручник, Нови Сад, издање аутора, 2004.
- [18] Пресуда од 27. марта 1962. године, случај Дебекер 5.УВ.321, 1962.
- [19] Пресуда од 23. јула 1968. године, случај који се односи на одређене аспекте закона и
употребе језика у школству у Белгији, 5.УВ.833, 1968.
- [20] Пресуда од 18. новембра 1970. године, питање поступка, случајеви De Wilde, Ooms I
Versyp, 12Publ. Eur. Court H.R. 6, 1971.
- [21] Sundberg., „The European Experience of Human Rights: The Precendent Value of the
European Court's Decisions Law”, случај Мацдоналд на 25, 36-37.
- [22] Томсон. Д., Ф. *Политичка етика и јавна служба*, Службени гласник, Београд, 2007.
- [23] Трнавац. Н., Ђорђевић. Ј., *Педагогија*, Београд, Научна књига, 1992.
- [24] Hartmann. N., Walter Ethik, de Gryuter & Co, Berlin und Leipzig, 1935.
- [25] Шимлеша. П., Поткоњак. Н., *Педагошка енциклопедија*, редакција, том 1 и 2., Београд
ZZUINS, 1989.
- [26] Шопенхауер. А., *Два основна проблема етике*, Светови, Нови Сад, 2003.